

VASILE PUȘCAȘ

DICTATUL
DE LA VIENA,
TRANSILVANIA
ȘI RELAȚIILE ROMÂNNO-UNGARE
(1940-1944)

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU”

Cluj-Napoca
2020

Cuprins

Cuvânt-înainte.....	7
Dictatul de la Viena, Transilvania ca teritoriu de compensație (1940-1944).....	13
Introducere.....	13
„Transilvania și iar Transilvania”.....	18
Context internațional și intern.....	24
Reacții la dictatul de la Viena (30 august 1940).....	39
Ocuparea Transilvaniei de Nord.....	52
Comisia Altenburg-Rogeri.....	60
Comisia Hencke-Rogeri.....	92
Încheiere.....	110
Documente.....	115
Summary. The Vienna Dictate, Transylvania and Romanian-Hungarian Relations (1940-1944).....	351
Index.....	353

Dictatul de la Viena, Transilvania ca teritoriu de compensație (1940-1944)

Introducere

William L. Shirer a fost un strălucit jurnalist și corespondent de război american. S-a născut la Chicago, în 1904, și a trăit aproape nouă decenii. Din 1925 până în 1932 a locuit la Paris, fiind corespondentul european al *Chicago Tribune*. Din 1934 a transmis relatări din Berlin, pentru mai multe agenții de știri și chiar pentru radio americane, despre ascensiunea lui Adolf Hitler, atrăgând atenția asupra consecințelor reintrării Germaniei în Saarland și apoi a remilitarizării zonei renane. Din 1937 și-a postat biroul de corespondent la Viena, deoarece cenzura nazistă era tot mai dură, continuând a raporta despre *Blitzkrieg*-ul hitlerist și a înregistrat cu acuratețe episoadele Acordului de la Munchen și ocuparea Cehoslovaciei (1938). Încă în 1941 a publicat *Berlin Diary/Agenda din Berlin. Jurnalul unui corespondent extern, 1934-1941* (New York: Alfred A. Knopf) în care a redat experiențele și percepțiile sale în Germania nazistă. Iar la o distanță de două decenii după plecarea din Berlin a publicat o lucrare monumentală (*The Rise and Fall of the Third Reich/Ascensiunea și căderea celui de-al Treilea Reich*, New York: Simon&Schuster, 1245 pag.), înregistrând multe ediții, tradusă și publicată în nenumărate țări, fiind considerată și astăzi una dintre cele mai bune lucrări despre epoca lui Adolf Hitler. „Taina” succesului acestei reconstituiri istoriografice constă nu doar în ampla documentare și abordare științifică riguroasă, ci mai ales în nuanțele interpretative și ale atmosferei epocii pe care le-a redat istoricul-jurnalist/observator și uneori chiar participant la multe din evenimentele descrise.

Pentru a face o introducere subiectului nostru propun o rememorare a zilelor care au premers Acordului de la München (30

septembrie 1938). Încercând să-l aducă pe Hitler la căile pacifiste, premierul Marii Britanii, Neville Chamberlain, l-a vizitat pe cancelarul Germaniei la reședința din Berchtesgaden, în 15 septembrie 1940. A călătorit cu avionul până la München, iar de acolo, până la locul întâlnirii, cu trenul. William L. Shirer relatează că de la geamul vagonului de tren premierul britanic a văzut curgând în sens invers, pe toată durata drumului, trenuri încărcate cu trupe ale armatei germane și piese de artilerie. Hitler dorea să încorporeze în Reich populația germană din regiunea sudetă, care aparținea Cehoslovaciei. Chamberlain își asumase rolul de intermediar și mediator între Führer și guvernul cehoslovac. După câteva runde de negocieri, în care guvernul de la Praga acceptase să cedeze teritoriul sudet locuit majoritar de germani, în seara zilei de 23 septembrie, în cadrul unei noi întâlniri Hitler-Chamberlain (Hotelul „Dreesen”, pe malul Rinului), dictatorul nazist i-a înmânat premierului englez un memorandum în care pretindea ca Cehoslovacia să renunțe la întreaga regiune sudetă și să se retragă în trei zile din acel teritoriu care urma a fi predat Germaniei până în 28 septembrie 1938. Oaspetele Führer-ului a fost năucit de această nouă revendicare și a spus că el nu era decât un „mediator” și nu putea decât să transmită documentul la Praga. Și a continuat: „Dar acesta este pur și simplu un ultimatum!”. Hitler a negat și a răspuns impertinent și ironic: „Acesta nu e niciun *diktat*. Priviți, documentul are titlul de memorandum.”¹ Mai mult, chiar într-un discurs public (Sportpalast din Berlin, 26 septembrie 1938), Hitler anunța că era decis să intre cu armata în acel teritoriu, partenerilor occidentali de negocieri transmițându-le că peste câteva zile Germania urma să declanșeze războiul. Situație în care Chamberlain i-a solicitat lui Benito Mussolini să fie mediator între Hitler și Anglia, Franța (în numele guvernului Cehoslovaciei). Astfel a fost organizată conferința de la München (29-30 septembrie 1938) a celor 4 (Germania, Franța, Marea Britanie și Italia) care a decis să-i dea satisfacție totală lui Hitler. Abia seara târziu, în 29 septembrie, au fost invitați doi reprezentanți ai guvernului cehoslovac să li se prezinte soluția acordului celor patru, punându-li-se în față o hartă cu zona sudetă și solicitându-li-se ca regiunea respectivă să fie evacuată imediat de autoritățile și trupele

¹ William L. Shirer, *Le Troisième Reich: des origines à la chute*, Tome 1, Paris: Ed. Stock, 1972, p. 521.

Respect pentru oameni și cărți

guvernului de la Praga. Și pentru ca cinismul Marilor Puteri să fie și mai vizibil, Hitler și Mussolini au însărcinat pe Chamberlain și Daladier să prezinte chiar ei cehilor Acordul de la München (30 septembrie 1938). Când un demnitar ceh a vrut să pună câteva întrebări, a întâlnit o mare nervozitate la liderii britanic și francez, unul dintre colaboratorii lui Daladier arătând că „cei patru” erau foarte oboseți și nu mai aveau disponibilitate de conversații, considerând propunerea müncheneză ca fiind acceptată de reprezentanții guvernului Cehoslovaciei.

Dar drama cehoslovacă nu a fost jucată doar între „cei patru”. În preparativele politice ale deciziei finale de la München, după întâlnirea Hitler-Chamberlain de la mijlocul lunii septembrie, Berlinul a îndemnat Ungaria și Polonia să prezeze guvernul Cehoslovaciei cu pretenții teritoriale proprii, iar în 20 septembrie au fost incitați slovacii să pună gaz pe foc. Tot în 20 septembrie 1938, Hitler a primit pe Béla Imrédy, premierul Ungariei, care a fost însoțit de ministrul de externe, Kálmán Kánya, pentru a-i impulsiona să intervină în aranjamentele îndreptate contra Cehoslovaciei. Ceea ce a solicitat Führer-ul liderilor unguri a fost ca Budapesta să ceară imediat Pragăi un plebiscit în teritoriul pe care-l revendica și să nu ofere Cehoslovaciei nicio garanție pentru noile frontiere². În fapt, se punea la cale destrămarea totală a Cehoslovaciei și pregătirea bazei de lansare a atacului împotriva Poloniei care avea să se petreacă la mai puțin de un an de la operaționalizarea Acordului de la München. Berlinul i-a încurajat pe slovaci să-și stabilească un stat propriu, dar la 2 noiembrie 1938, Ribbentrop și Ciano le-au impus, printr-un așa-zis arbitraj de la Viena, în Palatul Belvedere, să cedeze Ungariei teritorii din partea sudică a Slovaciei și apoi sud-vestul Ruteniei Subcarpatice. „A fost o decizie șocantă.” – afirmă Ladislav Deák, care descrie maniera brutală și violentă a instalării administrației militare horthyste în teritoriul ocupat.³ În dimineața zilei de 15 martie 1939, armata lui Hitler a intrat în Boemia și Moravia, iar în 16 martie a preluat sub „protecție” și Slovacia, de la care detașase ariile decise prin primul „Arbitraj” de la Viena, Ungariei recunoscându-i și Rutenia Subcarpatică

² *Ibidem*, p. 512.

³ Ladislav Deák, „Slovaks in Hungarian Politics from 1918-1939”, în Vladimir Mináč et al, *Slovaks&Magyars-Slovak-Magyar Relations in Central Europe*, Bratislava: Vydala Sprava, 1995, pp. 58-59.

(în 13 martie 1939, Horthy i-a trimis lui Hitler o scrisoare entuziasmată, asigurându-l că în dimineața de 16 martie a programat un incident la frontiera cu Slovacia). Deja Germania ocupa teritorii în care nu mai exista populație germană. Nici Ungaria nu se mai ghida după principiul etnicității, căci Budapesta și-a justificat intrarea în Rutenia Subcarpatică printr-o „explozie sentimentală” (conform explicației ministrului Kánya), așa cum consemna și ambasadorul german Otto von Erdmannsdorff (19 noiembrie 1938).⁴ Și se poate deja remarca metoda preferată a lui Hitler de abordare a politicii externe, anume îndreptarea spre țelul urmărit prin amenințarea folosirii forței și chiar a declanșării războiului. Iar pentru a da un semnal de legalitate era simulat apelul la diferite instrumente și metode diplomatice, dar cea mai uzitată cale era *divide et impera*, prin manipularea intereselor sau neînțelegerilor între anumite state europene (cu atât mai accentuat pentru zona central-est europeană). Pentru aceasta, una dintre metodele frecvent utilizate de Hitler și Ribbentrop a fost și cea a compensației teritoriale, însoțită de forțarea compromisului.

Pentru a înțelege mai bine cadrul teoretic și mentalitatea politică a epocii respective ne este de real ajutor istoricul și analistul politicii internaționale E.H. Carr. Referindu-se la anii perioadei interbelice, el arată că statele și liderii politici au căutat să aducă inovări sistemului internațional și mai ales să propună metode, proceduri și legi cât mai eficiente pentru rezolvarea conflictelor și evitarea războiului. De aceea, pornind de la acordul pentru Liga Națiunilor, s-a inițiat crearea Curții Permanente Internaționale, dar au fost încheiate și câteva tratate de arbitraj, în special cele de la Locarno. Aceasta presupunea aplicarea unei proceduri judiciare care să se sprijine pe acord politic, ceea ce făcea ca arbitrajul să fie aproape impracticabil.⁵ Cu atât mai mult cu cât mentalitatea liderilor politici era dominată încă de concepțiile *Realpolitik* și de echilibrul de putere al secolului al XIX-lea. Ceea ce însemna că o schimbare în ordinea europeană ori în cea internațională era posibilă în funcție de exprimarea rolului puterii, aceasta fiind evaluată cel mai adesea pe baza capacității de a folosi forța în reglarea relațiilor internaționale. Iar E.H. Carr dădea ca exemplu Congresul de la Berlin

⁴ Magda Ádám, „Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans la période de la crise tchécoslovaque (1938-1939)”, în *Acta Historica*, X, Nr. 3-4 (1964), p. 380.

⁵ E.H. Carr, *Criza celor douăzeci de ani (1919-1939)*, Iași: Ed. Polirom, 2011, p. 195.

Respect pentru oameni și cărți

(1878), care a putut revizui Tratatul de la San Stefano (1878) doar după ce Rusia a fost amenințată cu războiul de două Puteri. În aceeași cazuistică a încadrat și Acordul de la München (1938), retrasarea frontierelor fiind posibilă numai ca urmare a amenințării folosirii forței. În concluzie, spunea E.H. Carr despre atmosfera politică internațională de la sfârșitul perioadei interbelice, „Puterea, fie că este folosită, fie că este păstrată ca amenințare tacită, este un factor esențial în schimbarea internațională; iar schimbarea se va realiza, general vorbind, doar în interesele celor care pot invoca elementul puterii”.⁶ Hans J. Morgenthau, un promotor al realismului politic din aceeași epocă, opinia și el că așa-numitul arbitraj instituțional era dificil de aplicat deoarece era nevoie de consimțământul general al părților, dar și de un acord particular. Iar diplomația, în demersul menținerii păcii, dispunea de trei mijloace: „persuasiunea, compromisul și amenințarea cu forța”. Ceea ce avea, în descrierea lui Morgenthau, următoarele exprimări: „Nici o diplomație care se bazează numai pe amenințarea cu forța nu poate fi în același timp inteligentă și pașnică. Nici o diplomație care va miza totul pe forța persuasiunii și a compromisului nu merită să fie numită inteligentă. Rareori, dacă nu chiar niciodată, politica externă a unei mari puteri poate justifica folosirea unei singure metode și excluderea celorlalte”.⁷ Așadar, va trebui să constatăm, așa cum o face și J. Craig Barker, că practica statelor, în epoca modernă a relațiilor internaționale, a apelat la amenințarea cu forța în acțiunile diplomatice, în anumite circumstanțe.⁸ Mai amintim doar că arbitrajul în relațiile internaționale ale secolului al XX-lea era considerat, ca și astăzi (a se vedea *The Penguin Dictionary of Internațional Relations*, 1998), o metodă de rezolvare a conflictelor prin care părțile aflate în dispute sunt de acord a-și supune diferențele de opinii unei a treia părți care emite o decizie obligatorie pentru părțile apelante. Medierea este tot o formă de acțiune în sprijinul rezolvării conflictelor, dar mediatorul acționează mai degrabă ca facilitator al comunicării și negocierii între părți, acestea fiind puse ele însele în postura de a căuta soluția cea mai potrivită pentru aplanarea disputei.

⁶ *Ibidem*, p. 215.

⁷ Hans J. Morgenthau, *Politica între națiuni. Lupta pentru putere și lupta pentru pace*, Iași: Ed. Polirom, 2007, p. 553.

⁸ J. Craig Barker, *International Law and International Relations*, London: Continuum, 2001, p. 135

Rolul mediatorului poate fi esențial în etapa stabilirii principiilor și procedurilor negocierii, dar și în definirea unei soluții viabile. Iar prin prestigiul calităților de imparțialitate și neutralitate, el creează o atmosferă care este în măsură să favorizeze opțiunea părților pentru aplicarea soluției convenite.

„Transilvania și iar Transilvania”

Transilvania, ca teritoriu, istorie și structură populațional-cultural-economică, a fost, în secolul al XX-lea, și continuă a fi unul dintre subiectele foarte frecventate de mediile academice, de mass-media și, mai ales, de anumite entități politice. Am putea chiar afirma că nu numai în spațiul românesc ori în cel central-european acest subiect este deseori abordat cu multă pasiune, dar și în Europa Occidentală (incluzând aici și America de Nord) există interesați care dedică ariei transilvane manifestări din sfere diferite: literar-artistică, geopolitică, geostrategică și, desigur, istoriografică. O explicație a acestor preocupări este tocmai extinderea unor pasionalități dinspre Europa Centrală către Europa Occidentală, iar alta poate fi considerat „jocul” practicat (în trecut și prezent) de Marile Puteri ale lumii cu anumite emoții ale popoarelor din Europa Central-Sud-Estică. În felul acesta, Transilvania se găsește și la începutul secolului al XXI-lea, așa cum s-a mai întâmplat adeseori în cursul veacurilor din urmă, nu doar în atenția cancelariilor guvernamentale și mediilor intelectuale și politice ale țărilor central-europene, dar și în creuzetul amplificat al interesului tot mai multor analiști ai problemelor general-europene și internaționale. Așadar, atât istoria relațiilor europene, cât și analizele fenomenelor sistemului internațional modern și contemporan se pot inspira din studiul istoriei acestui teritoriu românesc – Transilvania –, cât și din investigarea cercetărilor dedicate, într-un mod prolific și pe toate meridianele, aceluiași subiect.

Pentru secolul al XX-lea a fost evident – și mai este și acum – interesul Marilor Puteri de a se implica, direct ori indirect, în evoluțiile din, dinspre sau înspre Transilvania. Motivația unor asemenea demersuri este conectată conduitei a ceea ce, în anumite etape, s-a definit și – demn de observat – se dorește a fi Europa Centrală. Bineînțeles, nu ca individualitate monadică și nici numai ca aspect al relațiilor germano-ruse, ci adesea având în vedere politicile regionale sau proiecția întregului continent. Un atare caz l-a constituit

atitudinea față de Transilvania la începutul și sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Cercetarea noastră are în vedere câteva aspecte, în contextul generat de al doilea dictat de la Viena (30 august 1940), când Transilvania a fost divizată, o parte fiind încorporată de Ungaria, cealaltă continuând a rămâne în statul român. Acel aranjament de la Viena, pe care Hitler și Mussolini îl cuprindeau în acțiunea de schimbare a „sistemului de la Versailles” (adică tratatele încheiate la Conferința de Pace de după Primul Război Mondial), este numit în literatura politică, juridică și istoriografică „arbitraj”, „acord”, „înțelegere” și „dictat”. Pentru că „arbitrii” Ribbentrop și Ciano au folosit proceduri și metode neconforme metodei arbitrale în emiterea deciziei de la Viena (30 august 1940) față de România și Ungaria, dar și pentru că percepția înstăpânită în opinia publică a epocii a fost aceea că Transilvania a fost împărțită de Germania și Italia printr-un dictat, am propus folosirea termenului de „dictatul de la Viena”⁹. În fapt, cele două Puteri ale Axei au considerat Transilvania ca un teritoriu de compensație prin care au proiectat instrumentarea relațiilor ungaro-române.

Înainte de a intra în tratarea subiectului propus, credem că ar fi utile câteva precizări istoriografico-metodologice. Există scrieri istoriografice care fac referire expresă la politica unor Mari Puteri față de Transilvania. Astfel, într-un studiu publicat de Centrul de Cercetări Sovietice și Est-Europene al Universității Ebraice din Ierusalim (iulie 1977), Yehuda Lahav insista asupra politicii sovietice în „chestiunea transilvană” (1940-1946). Chiar dacă autorul nu are percepții întotdeauna clare despre ce înseamnă Transilvania, din punct de vedere istoric și ca structură populațională, culturală etc., analiza sa este de reținut pentru relevarea motivelor și metodelor a ceea ce el numește „exploatarea efectivă de către URSS a diferențelor dintre România și Ungaria față de chestiunea Transilvaniei”¹⁰. Studiul lui Lahav a fost continuat de istoricii ruși T.V. Volokitina, T.M. Islamov și T.A. Pokivailova

⁹ Modul cum au descris întâlnirea de la Viena (30 august 1940) Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena*, București: Ed. Enciclopedică, 1991 și Valer Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, București: Ed. Colosseum, 1992 a fost confirmat și de relatarea lui R.G. Waldeck, *Athénée Palace*, București: Ed. Humanitas, 2000, p. 125: „Se pare că Ribbentrop și Ciano nu s-au îngrijit să treacă prin procedura de arbitraj, ci au pus în fața ungarilor o propunere care nu admitea o discuție, iar românilor le-a dat un ultimatum în sensul că trupele germane, ungare și rusești se vor pune în mișcare dacă nu acceptau arbitrajul în termen de șase ore.”

¹⁰ Yehuda Lahav, *Soviet Policy and the Transylvanian Question (1940-1946)*, Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1977.

care, în anul 2000, au publicat un volum de documente, cu studiul introductiv al lui Islamov și Pokivailova, despre „problema transilvană” și relațiile româno-maghiare, desigur din perspectivă sovietică, în perioada 1940-1946 (volumul a fost tradus și publicat în România, în 2014, prin grija profesorului Onufrie Vințeler).¹¹ Această colecție de documente arhivistice demonstrează nu doar insistenta preocupare a Kremlinului pentru Transilvania, dar mai ales pentru caracteristicile raporturilor româno-ungare care au interesat liderii ruși încă din secolul al XIX-lea. Din studiul *Transilvania – o problemă-cheie* (1943), publicat de R.W. Seton-Watson, reiese și atenția acordată de Anglia acelorasi raporturi/animozități dintre România și Ungaria¹². Dintre studiile mai recente ni s-a părut interesantă și binevenită lucrarea despre relațiile româno-germane, în a doua jumătate a deceniului al patrulea din secolul trecut, publicată de Rebecca Haynes.¹³ Iar profesorul Paul D. Quinlan, unul dintre specialiștii americani contemporani în analiza relațiilor Occidentului cu zona Europei Centrale (îndeosebi cu România), scria că, deși problema Transilvaniei a fost de ordin secundar pentru SUA, oficialitățile americane s-au interesat, totuși, de acest subiect cu scopul de a preveni ca Transilvania să continue a fi „o sursă majoră de fricțiune în Europa Răsăriteană”¹⁴. Teza aceasta a fost susținută încă din toamna anului 1940, atunci când Philip E. Mosely a publicat în *Foreign Policy* (octombrie 1940) studiul său foarte bine documentat *Transylvania Partitioned*¹⁵. Pentru atmosfera politică românească a anului 1940, incluzând dramaticele zile ale pierderilor teritoriale din vara și toamna acelui an, relevant ne pare volumul memorialistic-jurnalistic al corespondentei publicației *Newsweek*, Rosa G. Waldeck.¹⁶ Dar,

¹¹ *Problema transilvană. Disputa teritorială româno-maghiară și URSS, 1940-1946. Documente din arhivele rusești*, Sub redacția Ovidiu Vințeler, Diana Tetean, Comentarii: O. Vințeler, Cluj-Napoca: Ed. Eikon, 2014.

¹² R.W. Seton-Watson, *Transylvania – A Key Problem*, Oxford: Classic Press, 1943, p. 20.

¹³ Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*, Iași: Ed. Polirom, 2003.

¹⁴ Paul D. Quinlan, „The United States and the Problem of Transylvania during World War II”, în *Romania between East and West*, Eds. S. Fischer-Galați, Radu Florescu, George Ursul, New York: 1982, p. 372.

¹⁵ Vezi studiul lui Philip E. Mosely, în limbile engleză și română, în Vasile Pușcaș, *Philip E. Mosely despre Transilvania și Basarabia*, Cluj-Napoca: Ed. Școala Ardeleană, 2017, pp. 257-284.

¹⁶ R.G. Waldeck, *Athénée Palace*, Cu o postfață de Ernest H. Latham Jr., București: Ed. Humanitas, 2000.

indiscutabil, dintre Marile Puteri ale epocii, cea mai extinsă preocupare față de Transilvania a avut-o Germania, și aceasta nu doar pentru interesul ei față de etnicii germani, ci cu deosebire datorită semnificației strategice a regiunii în contextul redefinirilor teritoriale și geopolitice europene de la sfârșitul deceniului al patrulea. Desigur, multe studii istoriografice sunt dedicate preponderent momentului deciziei de la Viena (30 august 1940), cu prezentarea unor elemente de preambol și efecte. În rest, mai ales istoriografia română se mărginește a menționa sporadic faptul că problema Transilvaniei și relațiile româno-ungare au fost discutate în timpul întâlnirilor Antonescu-Hitler. Încercarea monografică a lui Cornel Grad (1998) a adus un plus de documentație la lucrarea lui Aurică Simion (1972), dar și o mai bună sistematizare a logicii evenimentiale a celui de-al doilea dictat de la Viena.¹⁷ O mai insistentă preocupare a dovedit istoricul Ottmar Trașcă, cel care, cercetând asiduu arhive germane, austriece și ungare, a adus informații suplimentare despre intervenția Germaniei naziste în Europa Centrală și raporturile româno-ungare, punând un accent aparte pe interpretările germane și ungare.¹⁸ Istoriografia ungară, prin studiul lui Dániel Csatári, a prezentat o analiză a relațiilor ungaro-române (1940-1945) pornind de la formula preconcepută a tezei „reciprocității”¹⁹ ca atitudine a României și Ungariei față de Transilvania (de Nord și de Sud), după decizia germano-italiană de divizare a provinciei. Aceeași teză, însoțită și de argumentul mobilului construcției statului național ungar, este susținută și în prezent de istoriografia ungară, așa cum dorește să ne convingă și „generația tânără” de istorici din Ungaria.²⁰ Istoriografia începutului de secol XXI din România și Ungaria continuă a fructifica șansa accesului la

¹⁷ Cornel Grad, *Al doilea arbitraj de la Viena*, Iași, Institutul European, 1998, A. Simion, *Dictatul de la Viena*, Cluj, Ed. Dacia, 1972.

¹⁸ A se vedea Ottmar Trașcă, *Relațiile politice și militare româno-germane, septembrie 1940-august 1944*, Cluj-Napoca: Ed. Argonaut, 2013; O incursiune în alambicatul joc al Marilor Puteri față de Transilvania, în contextul celui de-al Doilea Război Mondial, la Marcela Sălăgean, *Transilvania în jocul de interese al Marilor Puteri (1940-1947)*, Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2013.

¹⁹ Dániel Csatári, *Dans la tourmente. Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945*, Budapest: Academia Kiado, 1974, p. 138.

²⁰ Vezi volumul cu titlul care parafrazează un slogan revizionist din epocă („Erdely visszavert”/Ardealul reîntors) al lui Ablonczy Balázs, *Transilvania reîntoarsă, 1940-1944*, Iași: Ed. Institutul European, 2014.